

ПРЕДГОВОР

Мада су се Европа и свет током 1938. године неколико пута налазили на ивици рата, још увек је постојала слаба нада да растућа криза у међународним односима може бити превладана, а човечанство поштеђено нове катастрофе. Учесталост многобројних консултовања, конференција и различитих састанака европских државника, председника влада, министара, амбасадора и посланика сведочи о томе како о размерама напетости, тако и о грчевитој тежњи да се неким дипломатским чудом пронађе прихватљиво решење. Шефови држава и њихови помагачи ужурбано су трагали за таквим исходом, не презајући од компромиса и жртава, па ни од настојања да евентуалну агресију, отклањајући је од своје земље, својих граница и интереса, усмере ка другим државама. Уколико је тај део историје европске дипломатије и могао барем донекле остати скривен од сазнања „обичног“ човека, немоћ Друштва народа и повлачење великих западноевропских држава с једне стране, а агресиван наступ ревизионистичких земаља, предвођених Немачком и Италијом, с друге, постајали су сасвим очигледни, изазивајући све већу забринутост свих оних који су тежили миру. Пред очима савременика, широм отворених од страха за будућност, Версајски поредак, заснован на Друштву народа и међународном значају Француске и Велике Британије, живео је своје последње дане. Брзина, учесталост и бруталност догађаја којима је демонстриран завршетак тог раздобља европске историје, били су запрепашћујући, не допуштајући узнемиреним савременицима да се снађу и дају примеран одговор.

Након више мањих међудржавних инцидената из 20-их година, неуспели покушај Друштва народа да дипломатским путем онемогући јапанску војну акцију против Кине 1931, најавио је и друге понижавајуће поразе овог тела замишљеног ради одбране светског мира и заштите слабијих. Нове ударце задале су му Немачка и Италија. После Јапана, који је то учинио 1931, из Лиге народа иступила је 1933. године и Немачка, појачавајући тиме утисак настао након њеног напуштања конференције за разоружање, сазване у Женеви. Две године доцније, 1935, охрабрена резултатима плебисцита у Сару одржаног јануара месеца, а омогућеног Версајским уговором, Не-

мачка је већ у марту поново напала, изјављујући да више не признаје његове војне одредбе, те да уводи општу војну обавезу. Исте године, Италија је нападом на Етиопију, независну афричку државу и чланицу Друштва народа, потпуно игнорисала послератне принципе колективне безбедности. Неуспех привредних санкција, које јој је Друштво тада наметнуло, најдрастичније је показао урушавање последњих остатака ауторитета овог „савеза без мача”. Годину дана касније, почетком марта 1936, Немачка је још једном, не питајући друге велике силе, обезвредила мировни уговор из Версаја и војно запосела демилитаризовану Рајнску област. Истовремено, и Немачка и Италија укључиле су се у грађански рат у Шпанији, сврставајући се – на супрот „неутралној” Француској и Великој Британији, уз побуњеничке, десничарске и профашистичке снаге генерала Франциска Франка, помажући их војно, дипломатски и морално. У свим овим случајевима, улога Француске, као најважнијег европског гаранта версајског система међудржавних односа, потом Велике Британије и Друштва народа, највећим је делом била сведена на протесте без последица, увредљиву беспомоћност или прећутно саглашавање. Највећа искушења, међутим, тек су предстојала, због чега су и најважнији европски догађаји из 1938. године представљали готово очекиван наставак збивања из претходног периода, својеврсну завршницу током чијег су расплета Немачка и Италија биле у офанзиви, а Велика Британија и Француска принуђене да своју међународну политику подешавају према нацистичко-фашистичким плановима.

Најава онога што ће уследити током последње мирнодопске године, ако се изузме несрећна шпанска драма и свршетак етиопске трагедије, дата је већ на крају 1937. Обраћајући се почетком новембра својим најважнијим сарадницима, Адолф Хитлер је истакао да немачка потреба за сировинама може бити задовољена „применом насиља” из земље која се граничи са Рајхом. „Ради побољшања војно-политичког положаја”, казао је, „наш први циљ, у сваком случају ратног заплета, мора да буде да одједном освојимо Чехословачку и Аустрију да бисмо тако отклонили сваку опасност са бокова... Анексија ових двеју држава Немачкој значила би, и у војном и у политичком погледу, велико олакшање благодарећи краћим и бољим границама, ослобођење борбеног људства за друге сврхе и могућност да се створе нове армије у укупној снази око 12 дивизија... Премда је Чехословачка густо насељена, њено прикључење и прикључење Аустрије представљаће добијање хране за 5 до 6 милиона Немаца, под претпоставком да се изврши присилна емиграција 2 милиона Чеха и 1 милион Аустријанаца.”

Немачка је све до конкретне реализације ових намера могла да једнострано кршење Версајског уговора правда пред међународном јавношћу настојањем да поништи његове „неправедне” одредбе, позивајући се на демократско право народа на самоопредељење и уједињење у једној држави, утемељено и у политици америчког председника Вудро Вилсона. Од тог до-

ба, пак, било је јасно да се ради и о освајачким тежњама, односно прекрајању европских граница утврђених после Великог рата.

На удару је најпре била Аустрија.

Први покушај да буде припојена Немачкој, извршен јула 1934. године, пропао је због снажног отпора бранилаца аустријске државне независности и противљења других великих сила, нарочито Италије, која је ради онемогућавања аншлуса концентрисала своје трупе на граници са Аустријом. Иако је доживела пораз, Немачка је успела да питање њеног уједињења са Аустријом буде постављено као проблем спајања немачке нације, подељене у две државе. Током неколико наредних година међународне околности су се мењале у њену корист. Највеће олакшање пружили су побољшани односи са Италијом, дотадашњим најодлучнијим противником аншлуса. На зближавање две земље утицало је више чинилаца. Поред сродности унутрашњих политичких режима, уједињавали су их слични спољнополитички интереси, проистекли из тежње да се потпуно поништи поредак утврђен мировним уговорима после Великог рата. Приближавање је цементирано немачком подршком Италији у време привредних ограничења које јој је због рата са Абисинијом наметнуло Друштво народа, као и заједничком подршком генералу Франку, оствареном током овог првог историјског сучељавања демократских са тоталитарним режимима. У време у коме се Немачка одлучила да дефинитивно реши проблем уједињења са аустријским Немцима, са Италијом ју је везивао и Антикоминтерна пакт, уобличен новембра 1937. године. Истог месеца, Адолф Хитлер је добио још један важан дипломатски подстрек. Сходно помирљивој политици председника британске владе Невила Чемберлена, увереног да се Италија и Немачка уступцима могу примирити у својим амбицијама и приволети на поштовање међународних уговора, државни секретар за спољне послове лорд Халифакс говорио је приликом посете немачком вођи како четири велике западноевропске државе треба да заједно стварају основе европског мира, неодрживог без њиховог усаглашавања. Тумачећи британску помирљивост као доказ дипломатске дефанзиве и слабости, Адолф Хитлер је у говору, одржаном 20. фебруара 1938. у Рајхстагу, истакао како „Немачка не може остати равнодушна према судбини 10 милиона Немаца који живе у два суседним земљама”, због чега „захтева уједињење читавог немачког народа”. Неколико недеља доцније, 13. марта исте 1938. године, немачке трупе су ушле у Аустрију. Проглашавајући њено прикључење Немачкој, Адолф Хитлер је потврдио прво поништење једне државе створене после Првог светског рата, у добу у коме се чинило да ће Версајски поредак бити дуговечан. Суочене са још једним у већ дугом низу немачких успеха, Француска и Велика Британија су формално протестовале, али су се истовремено надале да су нацистички апетити задовољени и да ће уследити период стабилизације европских прилика.

Овој је илузији посебно била подложна Велика Британија, верујући у њу од краја 1937. до првих месеци 1939. године. Значај њеног помирљивог приступа амбицијама Немачке и Италије био је утолико већи што је њена дипломатија, замењујући ослабљену и унутрашњим политичким сукобима заокупљену Француску, од средине 30-их година постепено преузимала иницијативу у блоку европских демократских земаља. По мишљењу њених дипломата, предвођених Невилом Чемберленом, развој европских прилика наметао је прихватање међународне реалности, нарочито чињеницу да су Немачка и Италија толико ојачале да се њихова снага не само није могла игнорисати, већ и да јој се морало прилагођавати. Уверени у позитиван исход политике уступака и преко ње у увлачење обе државе у систем заједничке одговорности за стање у Европи, британски челни људи су ради осигурања мира били спремни на знатне жртве. Прихватајући да цена европског мира буде плаћена територијалним интегритетом и независношћу мањих држава, које су се нашле пре свега на правцу немачког удара, истовремено су се одрицали дотадашње англо-француске доминације у њима. У складу с таквим опредељењем, Велика Британија је само месец дана након аншлуса, у априлу 1938. године, потписала нови споразум са италијанском владом. Примајући британски услов да повуче своје „добровољце” из Шпаније, Италија је тим документом потврдила дотадашње уговоре везане за утицај у Средоземљу, коришћење Суецког канала, ситуацију на Блиском истоку и своје поседе у источној Африци. Круну њеног успеха чинило је британско признање италијанске анексије Етиопије, иако је ратификација споразума одложена до повлачења „добровољаца”. Попут Велике Британије, са исходом италијанског рата у Абисинији морала се сложити и Француска, а потом и друге земље.

Покушавајући да се осигура и на друге начине, Велика Британија је настојала да преко Балканске антанте и својих представника у Бугарској, користећи нарочито позиције које је још увек имала у Турској и Грчкој, обезбеди превласт на Балкану и у Средоземљу. С друге стране, трудила се да барем ублажи све веће немачко учешће у привредама балканских земаља, због чега је средином године донела одлуку о оснивању „једног међуресорског комитета за координацију владиних напора на унапређењу британског утицаја у југоисточној Европи привредним мерама”. Активности комитета требало је да буду усмерене на куповину робе у овим земљама и одобравање зајмова у индустријске сврхе, али су јој за успех такве политике недостајали и време и средства. Осим тога, блокирајући такве британске тежње, Немачка је и сама вршила све већи економски притисак.

У исто време, сумње малих држава да ће политика уступака смирити немачке и италијанске амбиције повећавале су се из месеца у месец, доводећи их до закључка да повлачење демократија пред тоталитарним режимима уместо очекиваног мира Европу све више приближава рату. Кључним

разлозима за такво уверење допринели су нови немачки ултиматуми. Упркос тврђењу Немачке с почетка године да после прикључивања Аустрије неће бити нових територијалних потраживања, чим је то питање отклоњено истакнут је захтев за решавање проблема преко три милиона такозваних судетских Немаца, насељених у области која је после Првог светског рата ушла у састав новоосноване Чехословачке Републике. Користећи утицај на ову своју националну мањину, Немачка је у више наврата постављала питање побољшања њеног положаја, не задовољавајући се ниједним од уступака које је чинила чехословачка влада. Европа се поводом „судетског проблема” приближила рату најпре у мају 1938, када је у ишчекивању расплета застао готово цео свет. Чинило се, забележио је један забринути савременик, „да ће Чехословачка да потоне у германској инвазији”. „Згранух се и охладих”, додао је. „Чехословачка је угрожена. Њу неће спасити ни Француска ни Енглеска... Срце ми је стало од ужаса и страха. Још један корак и Немачка је балканска сила”. Мада је тадашња криза отклоњена, исти је савременик по њеном привременом окончању горко закључио: „Никада ми лице Европе није изгледало гадније, наличје бедније и одвратније.” Било је то мучно признање како овог тако и многих других убеђених демократа да Адолф Хитлер неће одустати од намере да раскомада Чехословачку, исто као што Француска и Велика Британија неће разумети да треба да јој помогну у одбрани независности. Јер, „ватра тиња. Чехословачка постаје нервозно место Европе. Жариште немира. То се неће добро свршити! Треба тек очекивати догађаје. Положај Чехословачке је потпуно критичан. Распарчавање. Очајање. Хаос. Несрећа. Лудило. Катастрофа...”

Само неколико месеци касније, ове мрачне слутње су се обистиниле. Говорећи средином септембра на редовном конгресу националсоцијалистичке партије у Нирнбергу, Адолф Хитлер је о Чехословачкој и њеном председнику Едуарду Бенешу говорио таквим речима и тоном да је Европа била запрепашћена. Његов је наступ, међутим, био повод да у Судетској области избију већи немири, чије су размере довеле да увођења опсадног стања. Одговоривши војним припремама, Немачка је као решење проблема недвосмислено поставила захтев за предају ових територија. Европу је поново обузела паника, почеле су мобилизацијске припреме, а Невил Чемберлен је од 15. до 29. септембра чак три пута путовао у Немачку не би ли у разговорима са Адолфом Хитлером пронашао мирно решење кризе. Уз помоћ Бенита Мусолинија оно је на самом крају месеца напокон и пронађено, али по цену жртвовања Чехословачке. Након конференције представника четири велике силе, одржане у Минхену, у ноћи између 29. и 30. септембра 1938. потписан је уговор којим је Судетска област предата Чехословачкој. Како не би остала ни трунка наде да уговор може бити одбијен, чехословачким представницима, остављеним да у „предсобљу” сачекају исход споразума „великих”, ускраћено је право на жалбу и саопштено да немачке трупе могу у спорну област ући већ 1. октобра и у наредних десет дана завршити

њену потпуну окупацију. Осим тога, Невил Чемберлен је само дан касније, 30. септембра, са Адолфом Хитлером потписао декларацију о спремности две земље да мирољубиво решавају спорна питања, те да два народа „никада више не ратују један против другог”.

Фотографија британског председника владе, снимљеног како по повратку у Лондон победоносно маше потписаним споразумом, постала је убрзо потом, а нарочито у наредним годинама, један од симбола прескупих илузија Велике Британије и, по многим мишљењима, последње прилике да западноевропске демократије зауставе Немачку у њеном застрашујућем походу на независност малих држава. У тренутку, међутим, када је Парламенту подносио извештај о конференцији у Минхену, Невил Чемберлен је дочекан овацијама. Уверен да је спасао човечанство и опијен својим краткотрајним успехом, одржао је говор примерен таквим осећањима, али и уз дозу цинизма, којим велике силе понекад тумаче интересе својих мањих штићеника. „Када смо... стекли убеђење да се Судетске области не могу ни на који начин дуже одржати у саставу Чехословачке”, казао је, „ми смо инсистирали што је могуће енергичније код чешке Владе да пристану на уступање тих области и то да пристану неодложно. Чешка Влада, благодарјећи мудрости и храбрости председника Бенеша, прихватила је савете француске и наше Владе. Мучна одлука за сваког који воли своју земљу, али окривљавати нас да смо нашим саветима издали Чехословачку, то је заиста несхваћљиво! Оно што смо урадили спасло је ту земљу од уништења и пружило јој прилику да живи као нова држава. То је за њу значило губитак територије и утврђења, али то ће јој можда омогућити да убудуће развије своју националну егзистенцију у неутралности и сигурности попут данашње Швајцарске. Ради тога ја сматрам да је Влада заслужила одобравање Парламента за вођење послова у вези скорашње кризе, која је спасла Чехословачку од уништења а Европу од крајње катастрофе.”

Мада је политици Невиле Чемберлена изгласано поверење, у самом британском Парламенту било је потпуно другачијих мишљења. Међу њима је било и оно које је изнео Винстон Черчил, будући британски премијер. „Све је свршено”, закључио је. „Нема, ожалошћена, напуштена, скрхана Чехословачка нестаје у мраку. Она је страдала у сваком погледу због својег везивања са западним демократијама и са Лигом народа, чији је одувек била послушни слуга. Она је нарочито страдала због повезивања са Француском, чију је политику и вођство тако дуго следовала.”

Последње Черчилове речи односиле су се на одбрамбени споразум Чехословачке са Француском, као и на сличан уговор који је, попут своје велике заштитнице и на њен наговор, у мају 1935. склопила са Совјетским Савезом. Ништа је од тога није спасило, нити је њена верност демократији обавезивала западне савезнике. Штавише, Французи су такође славили „спашавање мира”, мада не толико бучно као Британци. Али, и Француска

је, следећи пример Велике Британије, 6. децембра 1938. потписала са Немачком мирољубиву декларацију.

Док се у Лондону и Паризу славilo, Едуард Бенеш, „човек кога су до пре неколико година звали министар спољних послова Европе”, поднео је оставку. Држави, којој је до 6. октобра 1938. био на челу, испостављана су нова територијална потраживања, поново без права на жалбу.

Већ током разговора између Невила Чемберлена и Адолфа Хитлера, пољска влада је поставила питање Тјешинске области. Након Минхенског споразума предузела је и следећи корак, упућујући Чехословачкој ултиматум да јој у року од 24 часа преда ову територију од око 17.000 квадратних километара, насељену са 228.000 становника, међу којима је било само 80.000 Пољака. Месец дана касније, 2. новембра 1938. године, Немачка и Италија су такозваном Бечком арбитражом утврдиле нову границу између Чехословачке и Мађарске. Понижена и осакаћена Чехословачка присиљена је да на основу њиховог споразума уступи Мађарској делове Словачке и Поткарпатске Украјине (Рутеније), односно територију величине 12.400 квадратних километара са око 1.100.000 становника, међу којима су 54% чинили Мађари.

Чехословачка је тако била прва држава која је жртвована због начина на који су повлачењем граница и остављањем нерешених проблема победничке земље из Великог рата кажњавале своје поражене противнике. Не схватајући у чему је била њена кривица и жалећи над њеном судбином, већ цитирани савременик је записао у свом дневнику: „Беше му шта би, Чехословачка нестаде, распаде се и растопи једна лепа земља...”

Осим туге за Чехословачком, сведоци збивања из 1938. године могли су да виде поразне последице британско-француског узмицања пред удруженом агресивношћу Немачке и Италије. Версајски поредак дефинитивно је урушен, а углед Француске и Велике Британије, посебно у малим државама које су од њих очекивале помоћ, знатно је опао. На другој страни, Немачка је повећала своју територију и број становника, припајајући при томе густо насељене и привредно богате области. Њене економске и војне могућности тиме су битно увећане, а даљи освајачки планови добили нове изгледе за успех. Било је само питање времена када ће посегнути за другим државама и њиховим територијама. Истовремено, подстакнуте њеним успесима, као и растућом италијанском снагом, све су гласније постајале и друге, мада мање ревизионистичке земље, на првом месту Мађарска и Бугарска.

У таквим условима, на основу стеченог искуства, британски посланик у Београду могао је да редован годишњи извештај посланства започне јасним и донекле резигнираним закључком: „Међународни односи Југославије, као и многих других земаља, били су у току 1938. године у знаку кризе проистекле из догађаја које она није могла спречити.”

Њена тадашња историја умногоме је потврђивала разложност изнетог мишљења. С обзиром на свој географски и стратешки положај, међународно окружење, изложеност супротстављеним амбицијама великих сила и тежину унутрашњих, национално-политичких и социјалних питања, стварала је утисак велике рањивости, упркос томе што су барем неки од наведених чинилаца увећавали њен међународни значај. Решење, пак, више њених проблема зависило је умногоме од ограниченог круга најутицајнијих личности. Као сведоци и учесници збивања и процеса којима је била захваћена, савременици су често постављали питање да ли је њен прави шеф у то време био први краљевски намесник, кнез Павле Карађорђевић, или је управо 1938. то био Милан Стојадиновић, председник владе и министар спољних послова, по многим тумачењима најзначајнија политичка фигура у другој половини 30-их година. Било да је реч о унутрашњој или о спољној политици, несумњиво је при томе да су његова политичка енергија и свеприсутност на политичкој сцени били испред кнежеве. У односу на огромну снагу којом је остављао упечатљив утисак на већину свих који су с њим долазили у контакт, утврђени став о најзначајнијим проблемима и постојање плана за њихово решавање, кнез је доиста деловао као бледа политичка личност, иако је од његових погледа и одлука много тога зависило. Није отуда било изненађујуће што су стране дипломате и заинтересована европска штампа далеко пажљивије пратили и анализирали политичке потезе моћног председника владе, покушавајући да открију за какав ће се пут определити у међународним односима.

Представљајући се као наследник Николе Пашића и следбеник мудре политике старог радикалског шефа, али и као човек новог доба, који своја опредељења усаглашава са објективним околностима историјско-политичког тренутка, Милан Стојадиновић је истицао како се „мудрост у политици огледа у правилној оцени садашњице и тачном предвиђању развоја догађаја у будућности”. Истовремено, био је чврсто уверен да је под његовим „руководством” југословенска политика спадала „у ред таквих”. Као доказ тој тврдњи наводио је најдраматичније догађаје који су се одиграли током 1938. године, а за време чијег је дешавања његова дипломатска вештина наводно давала највидљивије резултате.

Према његовој процени, основни правци међународних односа југословенске краљевине, утврђени после Првог светског рата, морали су бити подложни променама понајпре због тога што су се значајно промениле и међународне прилике. Великим европским силама из 20-их година само једну деценију доцније придружила се Немачка, претећи да заузме прво место. Док је Краљевина СХС, на пример, страховала од рестаурације Хабзбурговаца, уместо бледог, безначајног Карла Хабзбуршког, на политичкој сцени појавио се моћни Адолф Хитлер, способан да хипнотише немачке масе, огорчене због понижења које је Немачка претрпела на Конференцији мира

и жељне реванша. С друге стране, док се ново немачко царство поново уздизало, Велика Британија и Француска су се повлачиле, неспособне да му се супротставе. „Затечене на спавању” и неспремне за нову ситуацију, настојале су „да уступцима задовоље експанзионистичке захтеве два ратоборна, ауторитативна режима, не схватајући да политика капитулација само повећава, а никако не утољава апетите.” Осим тога, штитећи себе и своје интересе, с бескрупулозношћу су се односиле према мањим савезницама. Друштво народа испољавало је из године у годину све већу немоћ. Дата му је могућност „да неког суди али не и одговарајућа снага да спроведе ту одлуку у дело”. Мада његов главни иницијатор, Сједињене Америчке Државе никада нису постале члан, док су га друге велике силе – Јапан, Немачка и Италија напустиле у времену међународних сукоба и искушења, због чега је постајало јасно да се од овог „мртворођенчета” не може очекивати подршка у разрешавањима великих криза. Равнајући се према тим искуствима, Милан Стојадиновић је закључивао како је Краљевина Југославија већ на крају 1937. године показала свету да је „почела да води своју сопствену спољну политику, руководећи се искључиво својим националним интересима, не везујући свој малени чун ни за чију велику лађу, како се дотле радило.” У 1938. годину ступила је међународно оснажена, с два важна уговора, потписана са дотадашњим проблематичним суседима – Бугарском и Италијом. Чувајући стара пријатељства, с чланицама Мале антанте, Француском и Великом Британијом, стварала је нова, додајући већ постигнутим уговорима стално унапређивање односа с Немачком.

Колики су значај Адолф Хитлер и његови најближи сарадници, првенствено Херман Геринг, придавали југословенској држави и самом Милану Стојадиновићу, свет је могао да види већ у јануару 1938. године, када је југословенски председник владе отпутовао у седмодневну посету Немачкој. Иако је претходних месеци боравио у Паризу и Лондону, којом су приликом даване изјаве о непромењивости добрих односа Краљевине Југославије с државама западноевропских демократија и постигнута привидна сагласност о европској зближи, у савезничкој дипломатији још увек је разматрана важност његових сусрета с Бенитом Мусолинијем и министром спољних послова Галеацом Таном, уприличеним током путовања у Италију децембра 1937. године. У контексту већ остварених активности и испољених спољнополитичких погледа Милана Стојадиновића, то је био један од додатних разлога да му пре одласка у Немачку британски и француски посланици у Београду саветују опрезност, упозоравајући га на могуће последице разговора које ће водити с немачким званичницима.

Садржај и резултати Стојадиновићевог боравка у Немачкој превазишли су, међутим, и најпесимистичнија страховања. Нападна пажња која му је указивана још пре но што је ступио на немачко тло, а још више након уласка у немачку државу, бројност сусрета са Адолфом Хитлером, прија-

тељска наклоност којом га је обасипао Херман Геринг, посете војним фабрика и другим индустријским предузећима, почасне чете, парадни маршеви, артиљеријске вежбе и ваздухопловне смотре, помпезни банкети, ловови и оперске представе, показивали су колико је домаћинима било важно да и њега и државу коју је представљао придобију за своју политику. Штавише, увиђајући осетљивост међународног положаја југословенске краљевине и њене обавезе према претходно потписаним уговорима и савезима, нису постављали ниједан „непријатан захтев”, међу којима је према проценама савезничких дипломата могло бити придруживање Антикоминтерновском пакту, чвршће везивање за Рим и Берлин, иступање из Друштва народа или одрицање од Мале антанте. Сасвим супротно томе, Адолф Хитлер је свог саговорника уверавао у своју мирољубиву политику, тврдећи да су немачки интереси на Балкану једино економске природе, те да Немачка према Југославији не само да неће постављати никакве територијалне захтеве, него ће штитити њене границе, помажући отклањање спорова с Мађарском и другим државама. Према Хитлеровим речима, Немачка је, као и Италија, ради сопственог интереса желела „постојање јаке и консолидоване Југославије”. С друге стране, највећом опасношћу за тадашњу Европу сматрао је њену могућу болшевизацију; о Чехословачкој је говорио оштро и претећи, о Друштву народа „са ниподаштавањем”, о Енглезима као о народу који би се за своје интересе борио до последњег Француза, Абисинца или Кинеза, а о аншлусу Аустрије као о праведном уједињењу немачког народа. Најконкретнији захтев који је упућен Југославији односио се на уважавање права немачке мањине унутар њених граница.

Умирен садржином разговора и тобожњом отвореношћу којом се Адолф Хитлер изјашњавао о најсложенијим европским проблемима, а истовремено очаран ласкањима којима је обасипан, Милан Стојадиновић је у даваним одговорима учинио више дипломатских несмотрености. Најпре његову опрезнију новинарску пратњу, а потом европску штампу, посебно француску, видно је узнемирила изјава према којој је југословенска влада, престајући да Немачку посматра кроз „туђе наочари”, све проблеме почињала да „посматра реално, својим сопственим очима”. Алузија на Француску била је при томе више него очигледна. Другом приликом, одговарајући на здравицу Хермана Геринга, Милан Стојадиновић је „споменуо Југословене међу гренадирима великог Фрица и оне који су се борили уз Карла Лотариншког – а који су попалили Лорен”. Присутни Југословени, пренеражени овим речима, били су убеђени да је председнику тај део говора скицирао Милош Црњански, у то време са службом у Берлину, који није могао да се издигне изнад теме својих *Сеоба*.

Резимирајући садржај и поуке боравка у Немачкој, и Милан Стојадиновић и његови пратиоци углавном су увиђали да је све било усмерено на настојању да председник југословенске владе буде упознат с растућом не-

мачком снагом, придобијен нескривеним „удварањима”, али и застрашен количином моћи коју је видео на сваком кораку. Налазећи се у председничкој пратњи као један од сарадника чији је задатак био да извештавају о току посете, али и да се подуче могућностима савремене политичке пропаганде, Милан Јовановић Стоимировић је у дневнику бележио узнемирујуће разговоре које је сам водио с другоразредним немачким војним и политичким личностима. Од Геринговог ађутанта сазнао је, на пример, да ће Немачка у року од три године завршити војне припреме, закључујући на основу те изјаве да ће „после 1940. године Европа... доживети још једну кланицу”. Другом приликом, супруга једног генерала отворено му је признала да њен муж припрема план напада на Чехословачку. „Коса ми се јежила”, записао је, закључујући потом: „Ушли смо у воз... на... даљи пут, згранути или очарани оним што смо видели, како ко.”

Недостатак историјских извора или њихово непознавање не омогућавају подробнији увид у расположења с којима се Милан Стојадиновић вратио из Немачке. У дипломатским круговима постављано је питање да ли се у тајности обавезао на уступке Великом немачком рајху, прихватио извесне обавезе или сазнао редослед конкретних потеза које је Немачка планирала у месецима који су долазили. Приметно је, међутим, да је његово самопоуздање толико порасло да су британски службеници у посланству у Београду стављали примедбе на „неразумни оптимизам”, који је и усред најозбиљнијих криза избијао из његових јавних наступа и током размене мишљења са страним посланицима. Ипак, то није значило да се понашао како је Југославија изван сваке опасност и да није изузетно пажљиво пратио немачке и италијанске активности, свестан да је, и поред постојеће наклоности, реч о савезницима који могу бити веома непријатни и тешки. Ово је свакако утицало да своју политику и редовно општење са страним дипломатама води тако да ничим не изазове Немачку. Исте је инструкције имала и режимска штампа, „контролисана”, како је редовно писало у британским извештајима. Мада су више пута наглашавали да много боље од Француза разумеју деликатност положаја југословенске државе и самог Милана Стојадиновића, Британци су с немалим подсмехом помињали југословенску сервилност према Немачкој и у мањој мери према Италији, као и хвалисавост председника владе, увереног да је његова разумна међународна политика већ показивала најбоље резултате. У погледу политичких односа у југословенској држави примећивали су пораст незадовољства демократске опозиције, огорчене због одбијања да се донесу либерални политички закони, поведе разговор о ревизији постојећег устава и убрзаније решавају социјално-економска питања. Подједнако незадовољна опозиција је била и због све учесталијих симптома да се у владајућу Југословенску радикалну заједницу уносе облици фашизације. Није била тајна да је Милан Стојадиновић током посете Немачкој повремено узвраћао фашистичким поздравом, а по поврат-

ку кући подржао стварање полувојних страначких одреда, допуштајући им да му кличу као вођи.

Све су ове појаве постале још очитије после аншлуса Аустрије. Овакв завршетак немачких тежњи да Рајху прикључе једну независну државу, насељену – како је истицано – немачким народом, по мишљењу већине Југословена представљао је „мање зло” од рестаурације Хабзбурга. Према извештају британског посланика у Београду, „с обзиром на међународна кретања протеклих година, није се могло ни очекивати да ће југословенска влада предузети било какве кораке да би спречила сједињење Аустрије и Немачке, осим ако се у тим настојањима не би нашла у изузетно јаком друштву. У тренутку када је до аншлуса дошло, марта месеца, њој није остало ништа друго него да из нове ситуације за себе извуче што већу корист. Заузела је попустљиво држање, па чак и одобравање. Контролисана штампа објавила је опширне написе у којима се грдила стара Аустрија, изражавало задовољство због уклањања авети рестаурације Хабзбурга, ласкало Трећем Рајху и поздрављао нови сусед.” Дисонантни тонови могли су се чути у редовима српске демократске опозиције, у изјавама Влатка Мачека, шефа Хрватске сељачке странке, највеће политичке партије Хрвата, и иступима патера Антона Корошеца, шефа Словенске људске странке, забринутог због појаве нацистичке Немачке наспрам територија насељених Словенцима. Свестан могуће опасности, проистекле из чињенице да је југословенска држава на својим границама, поред Италије, добила још једног тоталитарног суседа, Милан Стојадиновић се ипак надао да ће сваки од њих обуздавати даље амбиције другог, иако је постојао и страх да би се могли удружити у даљем заједничком продору ка Балкану. И поред ових резерви, председник владе је аншлус, између осталог, тумачио коришћењем права немачког народа на самоопредељење, а штампи дао инструкције засноване на оваквом ставу: „...ми немамо моралне подлоге за протесте: ради се о националном самоопредељењу једног народа, а на томе начелу, пониклом из 14 Вилсонових тачака је поникла и постоји и наша држава.”

У исто време, према неким историјским изворима, и сам је помишљао на „један врло леп Аншлус”, односно на уједињење југословенске краљевине с Бугарском. Не откривајући ове амбиције ни пред провереним бугарским пријатељима, поручивао им је преко посредника да их „воли и чува”, те да Бугарску, све док је он у Балканском споразуму, „ни глава не сме да заболи”. Будући, међутим, да његови дугорочни планови нису остајали тајна ни за Бугаре, то је био само још један од многих показатеља да ниједан од постојећих савеза у којима је југословенска краљевина била везана различитим уговорним обавезама није био поштеђен сумњи и неповерења. Штавише, стицао се утисак да су све савезнице сумњале једна у другу, подозриво пратећи активности оних са којима је требало да заједнички наступају, делећи одговорност за предстојеће догађаје и судбину.

Мада везана уговором о пријатељству с почетка 1937. године, Бугарска је зазирала од наведених планова Милана Стојадиновића, као и од могућег пораста југословенског утицаја на Балкану, пристеклог из све тешњих веза Краљевине са италијанским суседом. Исти је разлог утицао на Грчку и Турску да, као чланице Балканске антанте, страхују од југословенско-италијанских веза и италијанских претензија на доминацију у Средоземљу. Италија је управо из тих амбиција тежила разбијању Балканске антанте, док је на другој страни подстицала одржање Мале антанте, верујући да ће њен опстанак обуздавати немачку намеру да даље напредује у средњој и источној Европи. Уздајући се у Југославију с Миланом Стојадиновићем на челу, подстицала је југословенско-мађарски споразум и уклањање узрока међусобног неповерења између ове две земље. У истом правцу деловала је и Немачка, следећи обећање дато јануара 1938. године. Француска је, пак, све више била у дефанзиви, углавном немоћно протестујући код југословенске владе због изневеравања и издаје традиционалног пријатељства, подсећајући владајућу политичку елиту на све што је током Првог светског рата учињено за српску војску и српску државу, а по његовом завршетку за младу југословенску краљевину. Будући да су овакви прекори, повремено праћени претњама да Француска може напустити интерес за добре односе с Југославијом и њену будућност, изазивали супротну реакцију, коју није могла да ублажи ни потпуна оданост српских интелектуалних кругова француском духовном наслеђу, Велика Британија је чинила напоре да француским дипломатама укаже на рђаве последице „гледања с висине” на Југославију и поражавајуће дејство увредљивих подсећања на прошлост. Верујући да далеко боље од Француске разуме у каквом се неповољном положају налази југословенска краљевина, растрзана између старих пријатељстава и све опаснијих суседа, Велика Британија је током 1938. године предузимала више иницијатива како би учврстила своје позиције у том делу Европе и истовремено ојачала балканска савезништва као могућу брану даљим немачким освајањима.

Добрим делом британским настојањем, 31. августа 1938. постигнут је такозвани Солунски споразум, документ који је у име Балканске антанте потписао председник грчке владе генерал Метаксас, а у име бугарске владе бивши посланик у Београду Георги Кјосеиванов, стари пријатељ Милана Стојадиновића. Суштина споразума била је у преузетој обавези потписница да се у међусобним односима уздржавају од примене силе, као и од примене одредби 10. члана Нејског споразума, односно војних, поморских и ваздухопловних клаузула којима је после Првог светског рата ограничено право Бугарске на неконтролисано наоружавање. Формално, њој је тиме враћена сувереност у војним стварима; у стварности, она се наоружавала и пре тога, што се веома добро видело приликом војне параде приређене у Софији у част краља Александра септембра 1934. године. Тумачећи потписани споразум, у чијем настанку Краљевина Југославија није активно уче-

ствовала, иако га је одобрила и подстицала, Милан Јовановић Стоимировић је са старим неповерењем у бугарско савезништво закључио: „Биће расправа на Балкану до миле воље. Тражиће Бугари Македонију убрзо.”

Непуних месец дана касније, после вишемесечних преговора око права Мађарске да јој се призна равноправност у наоружавању и још упорнијих мађарских захтева за побољшање положаја мађарске мањине у Румунији и Чехословачкој, Мала антанта је Бледским споразумом, потписаним 23. августа 1938. вратила овој држави право на наоружање. Истичући током бројних дебата сродност погледа с Краљевином Југославијом, насупрот проблематичним ставовима друге две чланице Мале антанте, Румуније и још више Чехословачке, мађарски министар спољних послова је чак у једном тренутку, имајући на уму Чехословачку и њену изложеност немачком захтеву за предају Судетске области, казао како „не жели да преговара с мртвцем”. С обзиром на то да је у наставку преговора требало дефинисати и споразум о положају мађарске мањине у земљама Мале антанте, постигнути успех примљен је у Мађарској без великог одушевљења. Према тумачењима мађарских званичника, у земљи се сматрало „да би признавање мађарског права на наоружавање дошло само по себи”, а да ће прави успех бити процењен тек када буде решено и питање мањина. Тумачећи важност постигнутог споразума и равнодушан став према њему, Милан Јовановић Стоимировић је још једном изразио горчину личних утисака и прогноза: „Г. Стојадиновић и то тумачи као свој успех... Мађари ће бити још незахвалнији од Бугара”. Такав његов став, близак утисцима многих других савременика, проистицао је из историјског искуства у међусуседским односима, те из све очигледнијих примера да су се на поступно, али систематично поништавање мировних уговора, потписиваних после Првог светског рата, следећи велике ревизионистичке силе, одважавале и њихове мање савезнице.

У таквој, све суморнијој атмосфери, ове су државе сачекале и расплет судетске кризе. Положај Југославије током њеног развијања и приближавања часа коначне одлуке био је изразито деликатан. Према тумачењима Милана Стојадиновића, најодговорнијег због одбијања претходних захтева Француске и Чехословачке да се чланице Мале антанте обавезу новим војним и одбрамбеним споразумима, Краљевина Југославија била је у обавези да интервенише једино у случају да Чехословачка буде нападнута од стране Мађарске, онако како је писало у билатералном уговору између две савезнице. Њена интервенција могла се очекивати и ако би се Мађарска приликом евентуалног напада Немачке солидарисала са овом силом и помогла јој приликом упада на чехословачку територију. Југословенска јавност, пре свега српска, очекивала је, међутим, далеко енергичније и изнад свега моралније држање према пријатељској земљи у невољи. Већ надражена Стојадиновићевим нескривеним удаљавањем од западноевропских демократија и сврставањем уз Немачку и Италију, бурно је реаговала. Усред судетске кри-

зе, у Београду су, упркос владиној забрани од 24. септембра 1938. да се до даљег забрањују сви политички зборови и демонстрације, одржани прочешки скупови, а испред француског посланства и већи протест. Колико је познато, то је до тада била прва таква манифестација, уперена против француске политике. Њено одржавање потврђивало је да демократска јавност није негодовала само против званичне, непопуларне спољне политике Милана Стојадиновића, него и против кукавичког понашања великих демократских земаља, очигледно приправних да Чехословачку препусте њеној тужној судбини.

Управо тих дана, 26. септембра, Милан Јовановић Стоимировић је пренео на хартију готово једнодушно расположење Београђана: „Данас ће да говори Хитлер. Тај ће говор вероватно да доведе до рата. Психоза је ужасна као никад после 1918. године. Свет се следио у страху од рата. Један хладан талас опште зебње је обузео све и сва. Послови су стали у целој земљи. Банке испражњене. Нигде ведрога лица, нигде паметног човека. Сви јуримо као муве без главе...”

Свршетак судетске кризе донео је олакшање, али без праве радости и са стидом. Разочарање у Француску и Велику Британију, пак, постало је још веће, праћено песимистичким погледима на будућност. Према извештају британског посланика у Београду, „за ширу јавност, која је веровала да ће Велика Британија увек стајати иза сваке мале земље у невољи, Минхенски споразум представљао је капитулацију слабијег партнера пред јачим.” Тешећи се да је разочарање ипак било веће у Француску, мада њена реч при доношењу таквог срамног исхода, недостојног држава које су се поносиле демократским начелима и принципијелношћу у политици, није била пресудна, Роналд Кемпбел је закључивао да је француски углед међу Југословенима опао још више од британског. Како би одговорност Уједињеног Краљевства додатно умањило, проговорио је и о „примитивном духу” народа, „којем сила представља најјачи аргумент”. Отуда му је и „решење чехословачке кризе изгледало... као нека капитулација демократија пред диктатурама”.

За разлику од демократске политичке опозиције и многобројних грађана који су изражавали спремност да бране Чехословачку, Милан Стојадиновић је, према истом извештају, добио још један разлог да се размеће својом далековидошћу. Оптуживан да је без много суза и сентимента сахранио Малу антанту, „у више наврата је, имајући додуше у виду скоре изборе, истицао да захваљујући његовој мудрој политици београдски паркови и тргови нису избраздани рововима.” Годинама након овог догађаја, у времену писања мемоара, у истом је тону наглашавао како је управо Минхенски споразум потврдио исправност његове политике да чува стара савезништва и истовремено ствара нова, али да спољну политику води искључиво са увидом у реалност међународних односа и уз себично старање о интересима зе-

мље коју је представљао. „Бенеш није хтео да увиди стварност”, написао је, „занесен илузијама о некавим двосмисленим и неодређеним савезима, за које је лако могао да предвиди да му неће ништа користити у даном моменту. Ни Совјетска Русија, ни Француска, нису сматрале да имају ма какве стварне обавезе према Чехословачкој. Хитлер је о томе био боље обавештен и захтевао припајање Судетских области Рајху. Упркос мојих ранијих, благовремених упозорења, као и јасних знакова, да ће остати усамљен, Бенеш је истрајао у свом непомирљивом држању. Ништа му није користило што је полузванични орган француске владе *Le Temps*, цинички писао да француски синови неће проливати крв због некаквих Судета, за које до јуче нису знали ни да постоје... И дочекао је тешку и трагичну судбину, а ја непријатну и жалосну сатисфакцију да сам имао право.”

Мада је Милан Стојадиновић веровао како је својој земљи обезбедио „мир без срамоте”, међународна ситуација се после аншлуса Аустрије и разрешења судетске кризе још више погоршавала. Краљевина Југославија је на својим границама била изложена двома силама чији су апетити непрекидно расли. Истовремено, порасла је њена привредна упућеност на Немачку, која је већ припајањем Аустрије апсорбовала око 42% укупне југословенске трговинске размене. Штавише, отворено је изјављивала како је њена привреда у стању да преузме целокупну југословенску производњу. Таква економска зависност од једног спољнотрговинског партнера неминовно је стварала проблем политичких обавеза и угрожавања политичке самосталности. Економске мере којима је Велика Британија покушавала да заустави пораст немачког утицаја нису имале готово никакав позитиван резултат. Након прикључења Судетске области ситуација се и даље мењала у корист Немачке.

На чисто политичком плану, у југословенској краљевини је појачано деловање немачке националне мањине, надахнуте у свом националном заносу великим успесима Трећег рајха. Истовремено, забележене су појаве политичких провокација од стране мађарских мањина. На другој страни, сепаратистичко понашање Словака у оквирима остатка чехословачке државе пружало је подстицајне узор сличном понашању Хрвата, незадовољних одуговлачењем у решавању њихових национално-политичких потраживања.

Изван граница Краљевине Југославије, драстичне промене прилика у деловима средње и источне Европе рађале су наду да може доћи и до већих граничних промена.

Најнеизвесније је било држање Бугарске. Званично, краљ Борис и влада жалили су се на појаву иреденте, која је – и јавно и тајно – истицала захтеве за исправљање „неправди” из уговора у Неију. У дипломатским круговима и полузваничним каналима, међутим, долазило се до сазнања да су сама влада и краљ тајно подржавали сличне идеје. Приликом њиховог изно-

шења, често и ради испитивања мишљења представника заинтересованих држава и великих сила, најчешће је помињан захтев за враћање јужне Добруце, односно територијална жртва коју је зарад мира требало да поднесе Румунија. Било је, пак, очито да Бугарска помишља и на излаз на Егејско море, као и на делове Македоније и источне Србије. Почетком октобра 1938. године, вођство ВМРО је краљу Борису предало петицију којом је тражено да се пред европским силама захтева одржавање плебисцита у Вардарској Македонији. Као минимални захтеви према Југославији навођени су срезови струмички, беровски, царевоселски, кривопаланачки, босилградски и царибродски. Између осталог, то је био важан разлог због којег су се Милан Стојадиновић и Георги Кјосеиванов састали у Нишкој Бањи на самом крају октобра. Кјосеиванов је том приликом уверавао свог вишегодишњег пријатеља како Бугарска нема територијалних претензија према Југославији, него према Грчкој, наводећи при томе могућност да Југословени и Бугари предузму заједничку акцију како би осигурали излаз на Егејско море. Неспреман на промене балканских граница и територијално угрожавање југословенских суседа, пре свега Румуније и Грчке, а самим тим и на опасност од ревизије сопствених граница, Милан Стојадиновић није прихватио понуђени предлог. Без обзира на то, очевидно је било да ће Бугарска за остварење својих циљева користити промене у међународним односима и да се у њену лојалност не може имати поверења.

На северу, Мађарска је убрзо после Минхенског споразума, а с позивом на Бледски споразум, обавестила британског секретара за иностране послове да је њен дотадашњи авијатичарски биро претворен у ратно ваздухопловство. С обзиром на свеукупне односе у Европи, Велика Британија је била присиљена да прећутно пређе и преко овог кршења међународних уговора настајалих по окончању Првог светског рата.

Упркос толико бројним показатељима да се ситуација око Југославије све време компликује, Милан Стојадиновић је сматрао како је његова спољна политика убирала најбоље плодове, те да је демократска опозиција, и даље верна западноевропским демократијама, доживела потпун слом својих нада и своје оданости. У великој пропагандној кампањи пред скупштинске изборе, одржане 11. децембра 1938. године, управо су ово били неки од најчешће истицаних аргумената и парола којима је покушавао да докаже мудрост којом је државу водио кроз лавиринте европских криза. Говорећи на зборовима широм земље, више је пута понављао исте „доказе”: сигурност на границама, верност старим пријатељствима и стварање нових, а изнад свега да је његова влада у међународним односима била руковођена искључиво реалним сагледавањем постојећих прилика и вођењем бриге о сопственим интересима.

Тешко је рећи колико је неслагање опозиције са спољнополитичким погледима Милана Стојадиновића допринело његовој „тесној” изборној по-

беди, али је резултат скупштинских избора умногоме био у несразмери с његовим оптимистичким предвиђањима. Павећи неку врсту биланса те тешке 1938. године, један од његових најближих сарадника закључио је на њеном крају како је прошла једна тужна година, „која нас је пет пута довела на руб ратне опасности и која нас је толико све изхакала као пет претходних. Нека би само дао Бог да идућа не буде гора!”

Проф. др Мира Радојевић